

К. Дмитрієва,

здобувач кафедри трудового права та права соціального забезпечення
Національного університету «Одеська юридична академія»

ВЧЕННЯ ПРО ЧАС ВІДПОЧИНКУ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

У науці трудового права час відпочинку розуміється як час, протягом якого працівники відповідно до законодавства і трудового договору є вільними від виконання своїх трудових обов'язків, тобто вони вправі перервати роботу і використовувати вільний час на власний розсуд, у тому числі необов'язково для відпочинку. Тому більш точними термінами були б терміни «позаробочий час», «час дозвілля». Але поняття «час відпочинку» склалося історично, вкоренилося як трудовоправова категорія. Воно вважається похідним від проголошеного ст. 45 Конституції України права кожного, хто працює, на відпочинок, яке належить до основних прав людини у сфері праці та принципів правового регулювання трудових відносин.

Відповідно до ст. 45 Конституції України право на відпочинок забезпечується наданням днів щотижневого відпочинку, а також оплачуваної щорічної відпустки, встановленням скороченого робочого дня щодо окремих професій і виробництв, скороченої тривалості роботи у нічний час. Максимальна тривалість робочого часу, мінімальна тривалість відпочинку та оплачуваної щорічної відпустки, вихідні та святкові дні, а також інші умови здійснення цього права визначаються законом. На положеннях ст. 45 Конституції України ґрунтується сучасне вчення про час відпочинку.

Метою даної статті є дослідження становлення і розвитку вчення про час відпочинку у науці трудового права.

Становлення і розвиток вчення про час відпочинку відбувалося поряд із становленням і розвитком законодавства про робочий час і час відпочинку. Перші спеціальні дослідження часу відпочинку

у науці трудового права з'явилися одночасно з дослідженням правового регулювання робочого часу ще у XIX ст. Один із перших вчених-трудоваків Е. М. Демент'єв не тільки вивчав практичні питання, а й узагальнив зарубіжне законодавство про робочий час і час відпочинку. Значний вплив на розвиток науки трудового права у той час здійснили дослідження німецьких вчених (П. Геркнер, П. Герц, Р. Зайдель та ін.).

Наприкінці XIX — на початку XX ст. науковцями розглядалися проблеми забезпечення обов'язкового щотижневого вихідного дня, про необхідність якого писали усі дослідники. Б. В. Чредин обґрунтовано пов'язував право на працю і право на відпочинок у контексті права на існування. У цілому у дореволюційній науці проблеми часу відпочинку розглядалися як складові таких інститутів, як робочий час, охорона праці.

Норми про час відпочинку містилися у Кодексі про працю УРСР 1922 р. Зокрема Кодексом були передбачені такі види відпусток, як чергові та додаткові. Статтею 114 встановлювалося, що усім особам, які працюють у наймах безперервно 5,5 місяців надається один раз на рік чергова відпустка тривалістю не менше 2 тижнів. Для осіб, які не досягли 18-річного віку, тривалість чергової відпустки не повинна бути меншою ніж 1 місяць. НКП СРСР 30 квітня 1930 року були затверджені Правила про чергові і додаткові відпустки, які діяли досить тривалий час.

У радянський період проблеми правового регулювання робочого часу і часу відпочинку досліджувалися зазвичай комплексно, а роботи науковців в основному зводилися до коментарів чинного законодавства. Хоча вже у 30-х

роках з'явилися перші праці, спеціально присвячені часу відпочинку або окремим його видам (Є. М. Данилова, А. Ф. Лях, Я. В. Панін та ін.). Так, Є. М. Данилова відзначала, що змінна робота безпосередньо пов'язана із проблемою роботи у нічний час. Нічна праця потребує вживання матеріально-правових заходів, спрямованих на компенсацію незручностей такої змінної роботи. Одним із способів послаблення негативних наслідків нічної роботи є скорочення її тривалості [1]. Зверталась увага на те, що радянське трудове законодавство, починаючи з 1918 р. зменшувало міру праці працівників у нічний час. КЗпП 1918 р. встановлював граничну норму роботи у нічний час у сім годин. КЗпП 1922 р. містив чітке формулювання про скорочення робочого часу на 1 годину для працівників з нормальним і скороченим робочим днем. Таким чином, зменшувалась міра праці працівників при роботі у нічний час. Як відзначала Є. М. Данилова, практика застосування Кодексу свідчила про те, що законодавець передбачив скорочення роботи у нічний час для осіб не тільки з нормальним, а й із скороченим робочим днем.

У 1961 році кандидатську дисертацію на тему «Відпустка робітників і службовців у СРСР» було захищено відомим пізніше радянським вченим Р. З. Лівшицем. Проте його дисертація більше носила прикладний характер, як й інші його публікації першої половини 60-х років.

У 60–70-х роках активно проблеми правового регулювання відпусток досліджував Л. Я. Гінцбург, який був одним із найбільш відомих радянських фахівців із правового регулювання часу відпочинку [2]. Вчений відзначав, що радянське законодавство первісно вирізнялося значно більш докладним регламентуванням часу відпочинку. Вже Постанова РНК РСФСР від 14 червня 1918 р. «Про відпустки» визначила тривалість щорічної відпустки у 2 тижні. Л. Я. Гінцбург вважав, що зазначений акт визначив принципи надання відпусток робітникам і службовцям, а саме: щорічність; збереження заробітної плати і виплату її

наперед у вигляді відпускних; поширення на усіх працюючих; залежність від трудового стажу. Цим щорічні відпустки відрізнялися від інших відпусток, наприклад із хвороби. Вчений виділяв три види відпусток: трудові; з тимчасової непрацездатності; із навчання. Загальними для них ознаками Л. Я. Гінцбург вважав те, що вони надаються особам, які працюють за трудовим договором, і на їх період призупиняється виконання трудових обов'язків, але не припиняються трудові відносини. Відрізнялися названі відпустки передусім за підставами їх надання та цільовим призначенням. Особливо виділялася творча відпустка для написання підручника або дисертації, яка називалася вченим «удаваною відпусткою».

Л. Я. Гінцбург вперше ввів у науковий обіг термін «трудова відпустка» у розумінні того, що підставою виникнення права на відпустку є трудовий стаж. Вчений називав такі ознаки трудової відпустки: 1) це час відпочинку; 2) надається робітникам і службовцям; 3) як правило, один раз на рік; 4) після певного періоду роботи; 5) із збереженням посади та заробітної плати; 6) на термін, установлений законом. У той час питання правового регулювання відпусток були розглянуті найбільш докладно [3].

Л. Я. Гінцбург писав, що відпустки робітників і службовців на Заході на початку 60-х рр. сприяли фізичному і культурному процвітанню робочих мас, розширенню кругозору робітників за рамками професій; розумінню робітниками того, що їх праця — частина більш загального цілого, включаючи всю націю. При цьому вчений підкреслював, що збільшення тривалості відпусток не знімає класових суперечок.

15 липня 1970 року було прийнято Основи законодавства Союзу РСР та союзних республік про працю, якими встановлювалися загальні для усіх союзних республік єдині норми та принципи правового регулювання трудових відносин робітників і службовців на всій території СРСР. Основами були враховані з деякими корективами встановлені

ще кодексами законів про працю 1918 і 1922 років норми про робочий час і час відпочинку, які увійшли до глави 4. Відповідно до Основ Верховна Рада УРСР 10 грудня 1971 року прийняла Кодекс законів про працю УРСР, який набрав чинності з 1 червня 1971 року. З прийняттям Основ законодавства Союзу РСР та союзних республік про працю і Кодексу законів про працю УРСР теоретичні та практичні питання правового регулювання часу відпочинку стали досліджуватися більш активно.

На відміну від Основ, в яких норми про робочий час і час відпочинку містилися в одній главі 4, до КЗпП було включено дві окремі глави: глава IV «Робочий час» і глава V «Час відпочинку». Нормами глави V було врегульовано такі види відпочинку, як перерва для відпочинку і харчування (ст. 66), вихідні дні (ст. ст. 67–69) та тривалість щотижневого безперервного відпочинку (ст. 70), святкові дні (ст. 73). Спеціальній регламентації підлягали питання тривалості та надання відпусток. Норми про час відпочинку також було включено до глави XI «Праця жінок» і глави XIII «Праця молоді».

Втім, окремі положення глави V «Час відпочинку» суперечили міжнародним трудовим нормам. Так, ст. 75 КЗпП було встановлено тривалість щорічної відпустки у 15 робочих днів. Через це Міжнародна організація праці тривалий час критикувала УРСР за те, що Кодексом було встановлено один із найбільш тривалих робочих тижнів (ст. 50 було передбачено нормальну тривалість робочого часу працівників 41 годину на тиждень) і одну з найбільш коротких щорічних відпусток. Лише Законом України від 9 жовтня 1998 року вже після прийняття Закону України «Про відпустки» було внесено зміни до ст. 75 КЗпП і встановлено тривалість щорічної відпустки відповідно до стандартів МОП. На той час у законодавстві про час відпочинку переважали державно-правові способи регулювання, а договірний рівень обмежувався локальним рівнем, тобто рівнем підприємства, установи, організації, на якому укладалися колек-

тивні договори. Останні в основному дублювали положення нормативно-правових актів, прийнятих правотворчими органами держави.

У 80–90-х роках проблеми правового регулювання часу відпочинку розглядалися у вигляді коментарів до законодавства, у контексті нормування праці [4], менше — на дисертаційному і монографічному рівнях [5].

Радянське трудове законодавство регламентувало час відпочинку досить жорстко та однозначно, що певною мірою обмежувало дослідників, роботи яких в основному мали характер коментарів та навчальної літератури. Поза увагою науковців залишалися міжнародні стандарти часу відпочинку, лише фрагментарно розглядався позитивний досвід правового регулювання часу відпочинку у зарубіжних країнах.

Прийняття Закону України «Про відпустки» від 15 листопада 1996 року знову привернуло увагу вітчизняних дослідників до проблем правового регулювання відпусток [6].

Російські вчені-трудовики в останнє десятиріччя також в основному досліджують теоретичні та практичні проблеми відпусток [7]. Прийняття нового Трудового кодексу Російської Федерації обумовило видання науково-практичних коментарів та навчальної літератури.

Особливо слід відзначити порівняльно-правові дослідження часу відпочинку, виконані І. Я. Кисельовим та іншими дослідниками [8]. Вчений навів дані про тривалість щорічної оплачуваної відпустки в країнах Заходу з розвинутою ринковою соціальною економікою, законодавством яких передбачено переважно більш тривалі терміни щорічних відпусток. Збільшення тривалості відпустки у багатьох країнах пов'язується з різноманітним порядком її застосування. Так, у Франції 5-й тиждень відпустки може бути реалізований тільки в осінньо-зимовий період (між 30 вересня та 2 травня); у Швеції 5-й тиждень відпустки за бажанням працівника може накопичуватися протягом 5 років, тобто кожні 6 років працівник має відпустку тривалістю 10 тижнів. В Японії за за-

коном відпустка надається тривалістю від 10 до 20 днів. У країнах Заходу відпустка використовується як засіб до мотивації. Крім того, характерною рисою законодавства західних країн є гендерна лінія — надання відпустки для догляду за дитиною будь-кому з батьків або по черзі кожному з них. Так, у Швеції 25 % осіб, які скористалися такою відпусткою, — батьки. Характерним також є те, що така відпустка надається до досягнення дитиною шкільного віку — 6–8 років [9, 205–206]. Європейською соціальною хартією (переглянутою) (ч. 3 ст. 2) встановлено сучасний соціальний стандарт для щорічної оплачуваної відпустки тривалістю не менше чотирьох тижнів.

У цей час у зв'язку з розробкою проекту Трудового кодексу України окремі питання часу відпочинку обговорюються сучасними дослідниками у науковій літературі, вносяться пропозиції щодо удосконалення відповідних положень законопроекту [10]. Вітчизняні науковці також звертають увагу на необхідність посилення юридичних гарантій права на відпочинок за трудовим законодавством України [11].

Таким чином, у розвитку теорії трудового права про час відпочинку слід виділити три періоди: дореволюційний (дорадянський XIX ст. — початок XX ст.); радянський (1917–1990 рр.); пострадянський (1991 р. — до теперішнього часу). У дореволюційний період наукою трудового права час відпочинку не розглядався як окремий правовий інститут. Норми про час відпочинку включалися до складу інститутів робочого часу, охорони праці.

У радянський період було визначено поняття часу відпочинку та його види, хоча на законодавчому рівні (у чинному КЗпП) ці питання не були належним чином врегульовані. Норми про робочий час і час відпочинку не виокремлювалися і включалися до складу єдиного інституту «Робочий час і час відпочинку». Для законодавства того часу характерним був жорсткий характер, перевага віддавалася державно-правовим способами регулювання відносин у сфері

часу відпочинку. На локальному рівні (у колективному договорі, інших актах) в основному дублювалися положення законів та підзаконних актів, прийнятих у централізованому порядку. У зв'язку з цим наукові праці того часу в основному носили характер коментарю чинного законодавства.

Для пострадянського періоду характерним є докладне дослідження відпусток на підґрунті положень Закону України «Про відпустки», прийнятого в результаті кодифікації законодавства у цій сфері, урахування міжнародних трудових стандартів, що містяться в актах МОП. Законодавство про час відпочинку набуло більш гнучкого характеру, було посилено договірно-правові способи регулювання відносин у цій сфері. Водночас у національному трудовому законодавстві ще не повною мірою враховані європейські трудові стандарти часу відпочинку, що містяться в актах Ради Європи і Європейського Союзу. Не усі види часу відпочинку належним чином врегульовані на законодавчому рівні. Ці та інші пропозиції удосконалення норм про час відпочинку проекту Трудового кодексу України вносяться у наукових працях вітчизняних вчених.

Ключові слова: час відпочинку, вчення про час відпочинку, законодавство про час відпочинку.

У статті виділяються етапи становлення і розвитку вчення про час відпочинку. На підставі аналізу законодавства і наукової літератури дається характеристика концептуальних положень кожного із зазначених етапів.

В статті виділяються етапи становлення і розвитку учения о времени отдыха. На основании анализа законодательства и научной литературы дается характеристика концептуальных положений каждого из этапов.

Stages of formation and development of leisure time are allocated in the article. Description of conceptual points

of each of the stages is provided on the basis of analysis of legislation.

Література

1. Данилова Е. Н. Нормирование рабочего времени после издания Кодекса законов о труде 1922 года // Вопросы труда. — 1924. — № 2. — С. 18–27.
2. Гинцбург Л. Я. Отпуск рабочих и служащих / Л. Я. Гинцбург. — М., 1961; Его же. Трудове відпустки робочих і служачих. — М., 1957; Его же. Некоторые вопросы права на отдых рабочих и служащих // Советское государство и право. — 1966. — № 2. — С. 67–77; Его же. Отпуска рабочих и служащих в СССР. — М., 1973 и др.
3. Лившиц Р. З. Отпуска рабочих и служащих в СССР / Р. З. Лившиц. — М., 1962; Орловский Ю. П. Отпуска рабочих и служащих. — М., 1963 и др.
4. Венедиктов В. С. Рабочее время и время отдыха / В. С. Венедиктов. — Х., 1987; Прокопенко В. І. Робочий час і час відпочинку: історія та сучасність // Право України. — 1995. — № 7. — С. 24–29; Коршунов Ю. Н. Время труда и время отдыха / Ю. Н. Коршунов. — М., 1997; Островский Л. Я. Нормирование труда рабочих и служащих / Л. Я. Островский. — Минск, 1986; Снигирева И. О. Рабочее время и время отдыха / И. О. Снигирева. — М., 2000; Хохрякова О. С. Комментарий к законодательству об отпусках / О. С. Хохрякова. — М., 1994; Она же. Отпуска рабочих и служащих. — М., 1984; Ярхо А. В. Время отдыха / А. В. Ярхо. — М., 1987 и др.
5. Иванова И. В. Правовое регулирование отпусков, предоставляемых рабочим и служащим : дис. ... канд. юрид. наук / И. В. Иванова. — М., 1983; Хохрякова О. С. Правовое регулирование отпусков: история, теория, перспективы совершенствования : дис. ... д-ра юрид. наук / О. С. Хохрякова. — М., 1992 и др.
6. Гаращенко Л. П. Становлення та розвиток законодавства про відпустки в

Україні // Правова держава. — К., 2003. — Вип. 14. — С. 367–376; Гаращенко Л. П. Правове регулювання відпусток за законодавством України : монографія / Л. П. Гаращенко. — К. : Ред. газ. «Іменем Закону», Павлім, 2003. — 172 с.

7. Кутафина Г. О. Отпуск без сохранения заработной платы : дис. ... канд. юрид. наук / Г. О. Кутафина. — М., 2007; Островский Л. Я. Трудовые и социальные отпуска / Л. Я. Островский. — Минск, 2008; Саликова Н. М. Время отдыха: виды, продолжительность, оплата / Н. М. Саликова. — Екатеринбург, 2002; Скоморохов Я. М. Отпуска без сохранения заработной платы по российскому трудовому праву : дис. ... канд. юрид. наук / Я. М. Скоморохов. — Пермь, 2001 и др.

8. Киселев И. Я. Сравнительное трудовое право : учебник / И. Я. Киселев. — М. : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005. — 360 с.; Гаращенко Л. Регулювання відпусток в конвенціях МОП та нормативних актах Європи // Право України. — 1999. — № 10. — С. 90–93 та ін.

9. Киселев И. Я. Сравнительное и международное трудовое право : учеб. для вузов / И. Я. Киселев. — М. : Дело, 1999. — 728 с.

10. Гаращенко Л. П. Проблеми правового регулювання робочого часу та часу відпочинку за проектом Трудового кодексу України // Кодифікація трудового законодавства України : [монографія] / за ред. Н. М. Хуторян, М. І. Іншина, С. М. Прилипка, О. М. Ярошенка. — Х. : ФІНН, 2009. — С. 211–220; Хуторян Н. М. Удосконалення порядку надання відпусток у проекті Трудового кодексу України // Там само. — С. 220–242.

11. Ситницька О. А. Юридичні гарантії права на працю та права на відпочинок за трудовим законодавством України : монографія / О. А. Ситницька. — Хмельницький : Вид-во Хмельниць. ун-ту упр. та права, 2010. — 168 с.